

तथ्यगत खोजी तथा वकालत सम्बन्धमा
नेपालका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मिडिया मिसन,
२३-२७ फेब्रुवरी २०१२

अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, मिडियाको स्वतन्त्रता र सूचनाको हक सम्बन्धमा नयाँ
संविधानका लागि गरिएका प्रस्तावहरूको विश्लेषण
मार्च २०१२

तयार गर्ने
टोवी मेन्डल
कार्यकारी निर्देशक
सेन्टर फर ल एण्ड डेमोक्रेसी

परिचय

तथ्यगत खोजी तथा वकालत सम्बन्धमा नेपालका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मिडिया मिसन (अन्तर्राष्ट्रिय मिडिया मिसन समेत भनेर चिनिन्छ) मा विश्वव्यापी मिडिया संगठनहरू, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता सम्बन्धी समूह, मिडिया विकास सम्बन्धी संस्थाहरू तथा युनेस्को लागायतका १५ वटा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरू सम्बद्ध रहेका छन्। नेपाल पत्रकार महासंघको आमन्त्रणमा नेपाल आएको मिसनले फेब्रुवरी २३ देखि २७ सम्म देशको मिडिया स्वतन्त्रताको अवस्थाको बारेमा अध्ययन गरेको थियो।^१ अन्तर्राष्ट्रिय मिडिया मिसनको यो सातौं नेपाल भ्रमण हो, यस अघि जुलाई २००५, मार्च २००६, सेप्टेम्बर २००६, जनवरी २००८, अप्रिल २००८ तथा फेब्रुवरी २००८ मा पनि मिसनले नेपालको भ्रमण गरेको थियो।

मुलतः नेपालमा शाही कु भएको समयमा दमनकारी संयन्त्रहरू कायम रहेको अवस्थामा मुलतः अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको सम्मानको पक्षमा वकालत गर्न तथा सो समयमा स्थानीय मिडिया तथा मिडिया एवं अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता सम्बन्धी समूहहरूको पक्षमा ऐक्यवद्धता जनाउने क्रममा अन्तर्राष्ट्रिय मिडिया मिसन शुरु भएको हो। लोकतन्त्रको पुनःस्थापना संगै र सकारात्मक सुधारको अवसर देखापरे संगै मिसनले सुधारात्मक प्रयासहरूमा सहयोग गर्नेतर्फ केन्द्रित हुन आफुलाई रुपान्तरण गरेको छ। किनकि यसको शुरुवात देखि नै मिसन र यसका सदस्यहरूले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता एवं मिडिया तथा सूचनाको हकको सम्मानको आफ्ना गतिविधिहरूलाई व्यापकरूपमा बढाईरहेको छ।

सन् २००८ को फेब्रुवरीको पछिल्लो अन्तर्राष्ट्रिय मिडिया मिसन देखि नेपालमा संविधान सभाले नयाँ संवैधानिक प्रस्तावहरू तयार गर्नमा जुठिरहेको छ, जुन प्रक्रिया एवं विकास सन् २००६ मा भएको वृहत शान्ति सम्झौतामा आधारित भई अघि बढेको थियो। विभिन्न विषयहरूमा संवैधानिक प्रस्तावहरू तयार गर्नको लागि दशवटा विषयगत समितिहरू गठन गरिएको थियो जसका आधारमा संवैधानिक समितिले संविधानको पूर्ण मस्यौदा तयार गर्नुपर्ने हुन्छ।

मौलिक हक तथा निर्देशक सिद्धांतहरू सम्बन्धी समितिलाई मानव अधिकार सम्बन्धी मस्यौदा गर्ने जिम्मेवारी दिईएको थियो र यसले आफ्नो मस्यौदा प्रस्ताव संविधान सभामा पेश गरिसकेको छ। यस सन्दर्भमा नयाँ संविधानमा समावेश गरिने मानव अधिकार लागायतका धेरैजसो सवालहरूमा सैद्धान्तिक रूपमा सहमतिमा बनिस्केको छ। सहमति हुन बाँकी रहेका केही विषयहरूलाई सम्बोधन गर्ने विशेष कार्यदिश सहित संवैधानिक समिति अन्तर्गत एउटा विवाद समाधान उपसमिति निर्माण गरिएको छ। विशेष समितिको कार्यदिश सहमति जुट्न नसकी पठाईएका विषयहरूमा मात्र सीमित छ र अन्य विषयहरूलाई औपचारिक टुङ्ग्याउने गरी छलफलमा ल्याईएको छैन र तापनि संशोधन संवैधानिक समितिमा वा अन्ततः संविधान सभा मै पनि संशोधन हुन सक्ने अवस्था अझै विद्यमान छ, जहाँ अन्तीम रूपमा स्वीकृतिको लागि हरेक संवैधानिक प्रावधानलाई छुट्टाछुट्टै रूपा मतदान गर्नुपर्ने हुन्छ।

नयाँ संविधानमा मानव अधिकार सम्बन्धमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, मिडिया स्वतन्त्रता तथा सूचनाको हकको संरक्षण सम्बन्धी तीनवटा प्रस्तावहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय मिडिया मिसनको खास चासो र सरोकार रहेको छ। आफ्नो फेब्रुवरी भ्रमणका बेला अन्तर्राष्ट्रिय मिडिया मिसनले यी संवैधानिक प्रस्तावहरूका बारेमा प्रधानमन्त्री, संविधान सभाका अध्यक्ष तथा सदस्यहरू एवं मुख्य राजनीतिक दलका नेताहरू लागायतका मुख्य सरोकारवालाहरूहरू छलफल गर्ने अवसर प्राप्त गरेको थियो। उनीहरूसंग हामीले नयाँ संवैधानिक प्रस्तावहरू अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप छैनन् र अझ भन्नुपर्दा अन्तरीम संविधान २०६३ का साथै २०४७ सालको संविधानले निश्चित गरेको भन्दा पनि यी व्यवस्थाहरू कमजोर छन् भन्ने चासो हामीले उठाएका थियौं। ती प्रस्तावहरू तथा प्रस्तावका आधारहरूको अंग्रेजी रुपान्तरण यस प्रतिवेदनको अनुसुचिमा संलग्न गरिएको छ।^२

हाम्रा चासोहरूमा आधारित भएर र लोकतन्त्रमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, मिडिया एवं सूचनाको हकको आधारभुत महत्वलाई बुझेर राष्ट्रिय स्तरका मुख्य सरोकारवालाहरूले यी अधिकारहरू सम्बन्धी प्रस्तावका बारेमा पुनर्विचार गर्न सहमत भएका थिए। साथै उनीहरूले आवश्यकता अनुसार संविधान सभाको संवैधानिक समिति जस्ता संयन्त्रहरू मार्फत ती प्रस्तावहरूलाई

१ यस मिसनमा निम्न उल्लेखित संस्थाहरूको सहभागिता थियो। AMARC, ARTICLE 19, Centre for Law and Democracy (CLD), Committee to Protect Journalists (CPJ), International Federation of Journalists (IFJ), International News Safety Institute (INSI), International Media Support (IMS), International Press Institute (IPI), Internews, Open Society Foundations (OSF), Reporters sans Frontières (RSF), South Asia Free Media Association (SAFMA), South Asia Media Solidarity Network (SAMSAN) and UNESCO

२ अन्तर्राष्ट्रिय मिडिया मिसनले आगामी संविधानका लागि गरिएका मानवअधिकार सम्बन्धी प्रस्तावको बारेमा नेपाल कन्स्टीच्युसन फाउन्डेसनले गरेको अप्रमाणीत अंग्रेजी रुपान्तरणलाई आधार लिएको हो। जुन http://www.ncf.org.np/ca-archives/fundamental_rights.htm मा उपलब्ध छ।

अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप बनाउनका लागि सो बारेमा थप छलफल गर्न समेत सहमति जनाएका थिए ।

अन्तर्राष्ट्रिय मिडिया मिसनले यी मुख्य पक्षहरू तथा अन्य इच्छुक सरोकारवालाहरूसंग अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, मिडिया तथा सूचनाको हकबारेको यी विश्लेषणहरू सहित र यो प्रक्रियामा सहयोग पुऱ्याउन सहमति जनाएको थियो । यो विश्लेषणमा यी अधिकारहरू सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू र त्यसैगरी कुन संवैधानिक प्रस्ताव चाही यी मापदण्ड पुरा गर्न चुकेको छ भन्ने कुराहरू समेटिएको छ । साथै यसले कसरी ती प्रस्तावहरूलाई सकेसम्म धेरै अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप बनाउन सकिन्छ भन्ने बारेमा ठोस सुझाव समेत प्रदान गर्दछ ।

अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड सम्बन्धी जानकारी

अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, मिडिया एव सूचनाको हकलाई सुनिश्चित गर्ने मुख्य अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी सन्धी नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि (आईसीसीपीआर)^३ हो । उक्त महासन्धि नेपालले सन् १९८१ को मे मा अनुमोदन गरेको छ र जसले पक्ष राष्ट्र उपर आधिकारिक रूपमा कानुनी दायित्व सिर्जना गर्दछ र जसको सम्मान गर्नुपर्दछ । यस सन्धिको धारा १८ ले विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको हकका सम्बन्धमा देहायको कुरा सुनिश्चित गरेको छ :

१. हरेक व्यक्तिलाई विचारको स्वतन्त्रताको हक हुनेछ ।
२. हरेक व्यक्तिलाई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको हुनेछ, यस कुराले विना कुनै रोकतोक मौखिक रूपमा, लेखेर वा छपाएर वा कलाको माध्यमबाट वा आफ्नो इच्छा अनुसारको कुनै पनि प्रकारको माध्यमबाट सबै प्रकारका सूचना एवं विचार खोजी गर्ने, प्राप्त गर्ने तथा प्रवाह कुरालाई समेत समेट्दछ ।
३. यस धाराको अनुच्छेद (२) ले यस अधिकारको अभ्यासका लागि विशेष कर्तव्य तथा जिम्मेवारी उल्लेख गरेको छ । तसर्थ यो कुरा केही निश्चित बन्देज बमोजिम हुनुपर्छ तर उक्त बन्देजहरू कानून बमोजिम एवं आवश्यक हुनु पर्दछ, जस्तै :
 - क. अरुको अधिकार वा सम्मानका निमित्त,
 - ख. राष्ट्रिय सुरक्षा वा सार्वजनिक सुव्यवस्था वा सार्वजनिक स्वास्थ्य वा नैतिकताका निमित्त ।

उल्लिखित ग्यारेन्टीहरू अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त निकायहरूद्वारा वृहदरूपमा व्याख्या गरिदै आएका विषयहरू हुन् । ती निकायका व्याख्याहरूलाई विस्तारमा यस उल्लेख गर्न सम्भव छैन तर पनि केही सन्दर्भहरू यहाँ उल्लेख गरिएको छ । प्रथमतः अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुसार अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको हक पूर्ण अधिकार हो । जव कसैले आफ्नो विचार आफ्नै आवाजमा व्यक्त गर्न सक्दैन भने त्यसलाई ग्रहण गर्न सक्ने अधिकार कायम राखि रहन सम्भव हुँदैन । दोश्रो, “मिडिया” भन्ने शब्द धारा १८ मा एक ठाउँमा मात्र उल्लेख गरिएको छ र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको लागि सबै प्रकारका माध्यमहरू, जसबाट सूचना एवं विचार प्रवाह गर्न सकिन्छ, को प्रयोग गर्न सकिन्छ, तापनि जस भित्र आम संचार समेत पर्दछ भन्ने कुरा जग जाहेर छ ।

तेस्रो, धारा १८ ले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको महत्वपूर्ण विशेषताहरूको बारेमा स्पष्ट रूपमा थुप्रै कुराहरू समेटेको छ । यसले धेरैलाई मन नपर्न सक्ने अझ भनौ आक्रामक लगायत सबै प्रकारका सूचना एवं विचारहरूको संरक्षण गर्दछ । तसर्थ आईसीसीपीआरको व्याख्या एवं लागु गर्ने जिम्मेवारी बोकेको संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार समितिले उल्लेख गरेको छ, “अनुच्छेद २ को कार्यक्षेत्रलेगम्भीर प्रकृतिका आक्रामक अभिव्यक्तिलाई समेत समेट्दछ..।”^४ यसले केवल वक्ताको अधिकार (प्रवाह गर्ने अधिकार) मात्र होईन, सुन्ने र खोजीकर्ताको अधिकार (खोजी गर्ने तथा प्राप्त गर्ने अधिकार) को पनि संरक्षण गर्दछ । यो कुरा धेरै नै महत्वपूर्ण छ र यसले अधिकारका मुख्य तत्वहरू जस्तै विविध सूचना तथा विचारहरू प्राप्त गर्ने अधिकार (मिडिया बहुलवाद) र सार्वजनिक निकाय समक्ष भएका सूचनामा पहुँचको अधिकार (सूचनाको हक) लाई समेट्दछ ।

३ युएन् साधारण सभाको प्रस्ताव नं. २२०० ए (XXI), १६ डिसेम्बर १९६६ मा पारित गरी २३ मार्च १९७६ मा कार्यान्वयनमा आएको ।

४ सेप्टेम्बर २०११, संयुक्त राष्ट्र संघको मानवअधिकार कमिटिले सामान्य टिप्पणी नं. ३४ पारित गरी आइसिसिपिआर को धारा १८ को वैधानिक तथा स्पष्ट व्याख्या प्रदान गर्‍यो । हेर्नुहोस्, सामान्य टिप्पणी नं. ३४,१२ सेप्टेम्बर २०११, सिसिपिआर/जीसि/३४, अनुच्छेद ११

मानव अधिकार समितिले यी पछिल्ला कुराहरूलाई विशेषरूपमा मान्यता दिदै भनेको छ, “धारा १८ को अनुच्छेद २ ले सार्वजनिक निकाय समक्ष रहेका सूचनामा पहुँचको अधिकारलाई आत्मसात गरेको छ।^५ आईसीसीपीआरका अनुसार राज्यहरूले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता उपर अनाधिकृत रूपमा हस्तक्षेप गर्न नहुने मात्र होईन कि सो को सुनिश्चितताको लागि आवश्यक सकारात्मक कदमहरू चाल्नु आवश्यक छ।^६ यो दायित्वको एउटा उदाहरण भनेको सूचनाको हकको कार्यान्वयनको लागि राज्यले कानून निर्माण गर्नु र लागु गर्नु हो।

चौथो, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको हक निरपेक्ष होईन। अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले निकै सीमित अवस्थाहरूमा सार्वजनिक तथा नीजि हितहरूको संरक्षणको निमित्त आवश्यक परेको खण्डमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामा बन्देज लगाउन सकिने कुरालाई भने मान्यता दिएको छ। धारा १८(३) ले बन्देजलाई उपयुक्त सीमा भित्र राख्न सकिने कुरा सुनिश्चित होस भनेर त्यस्ता बन्देजहरूको वैधानिकता परीक्षणको लागि स्पष्ट आधारहरू दिएको छ। जुन कुरालाई मानव अधिकार समितिले देहाय बमोजिम उल्लेख गरेको छ :

अनुच्छेद ३ ले स्पष्ट शर्तहरू उल्लेख गरेको छ र ती शर्तहरूको अधीनमा रहेर मात्र बन्देजहरू लागु गर्न सकिन्छ - बन्देजहरू “कानूनद्वारा तोकिए” बमोजिम हुनुपर्दछ, त्यस्तो बन्देज अनुच्छेद ३ को उप-अनुच्छेद (क) र (ख) मा उल्लेख भएका कुनै कुरामा आधारित हुनुपर्दछ र ती कुराहरूले आवश्यकता र अनुपातिक हुनुपर्दछ।^७

प्रस्तावित संवैधानिक प्रावधानहरू :

संवैधानिक प्रस्तावहरूको धारा २ (२) (क) ले मौलिक अधिकारहरू अन्तर्गत प्रत्येक नागरिकको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको हक सुनिश्चित गरेको छ। साथै कानून बनाएर विभिन्न प्रकारका हितहरूलाई खलल गर्न सक्ने कार्यहरू माथि “मनासिव प्रतिबन्ध” लगाउन सकिने प्रावधानहरू समेत उल्लेख गरिएको छ, जुन कार्यहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :

- “नेपालको राष्ट्रियता, सार्वभौमसत्ता, स्वाधीनता र अखण्डतामा खलल पुऱ्याउन” सक्ने कार्य
- “संघीय इकाइहरूबीचको सुसम्बन्धमा खलल पुग्ने” कार्य,
- “विभिन्न जात जाती, धर्म र सम्प्रदाय, बीचको सुसम्बन्धमा खलल” पर्ने कार्य,
- “गाली बेइज्जती, अदालतको अवहेलना वा अपराध गर्न दुरुत्साहन गर्ने” कार्य,
- “सार्वजनिक सदाचार र नैतिकताको प्रतिकूल” हुने कार्य।

संवैधानिक प्रस्तावको धारा ४ मा आम संचारको हकका सम्बन्धमा केही विशेष ग्यारेन्टीहरू गरिएको छ। धारा ४(१) ले कुनै छापने तथा प्रसारण गर्ने माध्यमहरू लगायत समग्र मिडियामा प्रकाशित प्रसारित हुने सामग्रीमा पुर्व प्रतिबन्ध नलाईने कुरा उल्लेख गरिएको छ। अभिव्यक्ति स्वतन्त्रकतो मुख्य आधारको रूपमा रहेको धारा २ (२) (क) मा भएको व्यवस्थाले यसलाई हस्तक्षेप गर्न सक्दछ। “गाली बेइज्जती” को सट्टामा यसले “कुनै भुठो कुरा प्रकाशन वा प्रसारण गरी व्यक्तिको समाजिक मर्यादामा आँच पुऱ्याएको” भन्ने विषयलाई समेटेको छ। यसले पनि सेन्सरसीपलाई पुष्टि गर्न सक्ने थुप्रै अन्य कुराहरू जस्तै विप्लव, “सार्वजनिक स्वस्थ्य प्रतिकूल हुन सक्ने” का साथै अछुत तथा जातीय एवं लैंगिक विभेदलाई निरुत्साहित गर्न सेन्सरसीप लगाउन सकिने कुराहरू लाई पनि समेटेको छ।

धारा ४(२) तथा (३) ले कुनै सामग्री प्रसारण प्रकाशन गरेवापत क्रमशः प्रसारण तथा छापामा माध्यमहरू “बन्द, जफत तथा तिनीहरूको दर्ता खारेज” नगरिने व्यवस्था गरेको छ। धारा ४(४) ले कानून बमोजिम बाहेक कुनै मिडियालाई “अवरुद्ध” नगरिने कुराको व्यवस्था गरेको छ।

संवैधानिक प्रस्तावको धारा १२ ले नागरिकको आफ्नो तथा सार्वजनिक सरोकारको सूचना “माग वा प्राप्त” गर्ने हकको सुनिश्चित गरेको छ। तर यसले कसैलाई पनि “कानूनद्वारा गोप्य राख्नुपर्ने सूचना दिन कर लगाएको मानिने छैन” भन्ने व्यवस्था गरेको छ।

५ ऐ. अनुच्छेद १८

६ धारा २(२)को सम्बन्धमा धारा १८

७ सामान्य टिप्पणी नं. ३४, टिपोट नं. ४, अनुच्छेद २२

यी सुनिश्चितताहरू अन्तरिम संविधान २०६३ को क्रमशः धारा १२(३) (क), १५ र २७ तथा २०४७ सालको संविधानको धारा १२(२)(क), १३ र १६ संग मिल्दोजुल्दो प्रकृतिका देखिन्छन्। अधिल्ला व्यवस्था र हाल प्रस्तावित व्यवस्थाको मुलभुत भिन्नता भनेको हाल प्रस्तावित संवैधानिक प्रस्तावहरूले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको हक उपर लगाईने बन्देश र पूर्व प्रतिवन्धका आधारहरू थप गरेको छ। उक्त प्रावधानहरू बीचको मुख्य भिन्नतालाई तलको तालिकामा स्पष्ट पारिएको छ। (सजिलोको लागि हालको प्रस्तावित व्यवस्थालाई अन्तरिम संविधान २०६३ एवं २०४७ सालको संविधान संग तुलना गरिएको छ।)

विषय	२०६३	२०४७	हाल प्रस्तावित
अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामा बन्देज	<ul style="list-style-type: none"> सार्वभौमसत्ता वा अखण्डतामा खलल पुऱ्याएमा विभिन्न जात जाती वा सम्प्रदायबीचको सुसम्बन्धमा खलल पुऱ्याएमा राजद्रोह, गाली बेइज्जती, अदालतको अवहेलाना वा अपराध गर्न दुरुत्साहन दिने कार्य गरेमा, सार्वजनिक सदाचार र नैतिकताको प्रतिकूल कार्य गरेमा 	<ul style="list-style-type: none"> सुसम्बन्ध सम्बन्धी सूचीमा धर्म थप गरिएको सूचीबाट राजद्रोह हटाईएको 	<ul style="list-style-type: none"> राष्ट्रियता र स्वतन्त्रता थपिएको संघीय इकाई बीचको सम्बन्ध थप गरिएको।
मिडियाको संरक्षण	<ul style="list-style-type: none"> कुनै समाचारमा प्रतिवन्ध नलगाईने। कुनै सामग्री (समाचार) छापेवापत कुनै छापा मिडिया बन्द नगरिने। कुनै सामग्री (समाचार) छापेवापत प्रत्रिका बन्द नगरिने। 	<ul style="list-style-type: none"> निषेधको व्यवस्था प्रसारण माध्यमहरूलाई पनि लागु हुने। छापन, प्रसारण गर्न तथा टेलिफोनमा रोकतोका 	<ul style="list-style-type: none"> पूर्व प्रतिवन्ध लाई समेटिएको (प्रतिवन्ध मात्रैको विरोध गरिएकोमा) संविधानमा उक्त धारामा भएको व्यवस्थाको उल्लङ्घन भएमा कानुन बमोजिम दण्डनीय हुने कुरा थपिएको।
प्रतिवन्धका लागि आधार	<ul style="list-style-type: none"> माथि उल्लेख गरिएको आधारहरू 	<ul style="list-style-type: none"> २०४७ सालको संविधानले गरेको बन्देजहरू जस्तै (जस्तै अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामा भएको परिवर्तन यसमा समावेश नगरिएको) 	<ul style="list-style-type: none"> राष्ट्रियता र संघीय इकाईहरू बीचको सम्बन्ध थप गरिएको। गाली बेइज्जतीको स्थानमा भुटा सामग्रीका कारण सामाजिक मर्यादामा आँच पुगेको कुरा राखिएको। राजद्रोहको ठाउमा राज्यद्रोह राखिएको। सार्वजनिक स्वास्थ्य, छुवाछुत तथा जातीय एवं लैंगिक भेदभाव थपिएको।
सूचनाको हक	<ul style="list-style-type: none"> नागरिकलाई सार्वजनिक महत्वको कुनैपनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुने तर कानुनले गोप्य राख्नु भनेकै कुरा बाहेक 	<ul style="list-style-type: none"> नागरिक स्वयंमको सरोकारको सूचनालाई समेत समेटिएको। 	<ul style="list-style-type: none"> २०६३ सालकै जस्तै प्रावधान।

प्रस्तावित संवैधानिक व्यवस्था र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको मुल्याङ्कन :

सकारात्मक नियमहरू

यस अधिका संवैधानिक व्यवस्थाहरू जस्तै प्रस्तावित संवैधानिक व्यवस्था पनि विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको सुनिश्चिता गर्नमा धेरै दृष्टिकोणबाट अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको नजरमा असाध्यै सीमित रहेको छ। प्रथमत, पहिलेका पनि केवल नागरिकका लागि मात्र लागु हुन्थे, सबैका लागि थिएन। यस प्रकारको सीमा कुनै देशको लागि दुर्भाग्य हो र शायद धेरै संख्यामा गैर नागरिकहरू रहेको जसमा कोही राज्य विहीन छन् र ती मध्ये कति त नेपालमा सक्रियरूपमा बसोबास गरिरहेका छन् यस्तो सन्दर्भमा खासगरी नेपालको हकमा त्यो दुर्भाग्य हो। दोश्रो, संवैधानिक प्रस्तावले विचारको पूर्ण संरक्षण गर्दैन।

तेस्रो, धारा १८ ले स्पष्टरूपमा व्यवस्था गरेको सीमारहित रूपमा लागु हुने सूचना तथा विचारको खोजी गर्ने प्राप्त गर्ने र प्रवाह गर्ने सम्बन्धी अधिकारजस्ता मुलभुत विषयहरूलाई संवैधानिक प्रस्तावले विस्तारित रूपमा सबै तहमा समेट्न सकेको छैन। त्यस्तै संवैधानिक प्रस्तावमा समेटिएका कतिपय कुराहरू त्यो हदसम्म स्वीकृत पनि छैनन्। यसको नकारात्मक असर के हुन सक्दछन् भने संविधानले स्पष्टरूपमा समेटेका मिडियाको अधिकार र सूचनाको हक सम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्थालाई आंशिकरूपमा कम गरिदिन सक्दछ।

संवैधानिक प्रस्तावहरूमा गरिएको मिडियाको विशेष संरक्षण आईसीसीपीआरको धारा १८ मा भएको स्पष्ट भाषा भन्दा पनि थप छन् त्यो हदसम्म यो स्वागतयोग्य छ। यो अनुमान गरिएको छ कि “पूर्व प्रतिबन्ध” भन्ने शब्द को साधारण भाषामा अर्थ लगाईनु पर्दछ अर्थात अर्को शब्दमा भन्दा यसले प्रवाह हुन लागेका विवरणहरू लाई अधिकारीहरूले पहिले नै निषेध गर्न सक्ने जनाउ दिन सक्दछन्।

संवैधानिक प्रस्तावको धारा ४(४)मा भएको “अवरुद्ध” भन्ने शब्दलाई अंग्रेजीमा अनुवाद गर्दा कम्तीमा प्रतिबन्ध भन्दा केही हदसम्म बाहिर छ भन्ने कुरा महत्वपूर्ण छ। अर्कोतर्फ यो प्रावधानलाई विश्लेषण गर्दा “स्वेच्छारी वा एकाधिकारी तरिका” भनी रहँदा कानूनद्वारा व्यवस्था गरिए बमोजिम “अवरुद्ध” गर्न अनुमति दिईएको छ।

सूचनाको हक सम्बन्धी संवैधानिक प्रस्ताव अनौचित्यपूर्ण ढंगले सीमित रहेको छ। प्रथमत, अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुसार अन्य सामान्य अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको हक जस्तै नागरिकले मात्र होईन सबैले यो अधिकारको उपयोग गर्न पाउँदछन्। दोश्रो, अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुसार यो अधिकार सबै सूचनाको हकमा लागु हुन्छ केवल नागरिक संग वा सार्वजनिक सरोकार भएको सूचनाको सन्दर्भमा मात्र होईन। जो कसैले पनि विवेकशीलरूपमा अनुमान गर्न सक्दछ कि कसैले कुनै सूचना खोजी रहेको छ भने उक्त सूचनासंग सम्बन्धित हुनुपर्दछ। तर महत्वपूर्ण व्याख्या गर्न सक्दछन् जस्तै उनीहरूलाई कुनै सूचना कुनै नागरिकको वा सार्वजनिक सरोकारको नलाग्न सक्छ र सूचना दिन इन्कार गर्न सक्दछन्। जव यो सरलरूपमा सबै सूचनाको हकमा लागु गर्न निर्विवाद हुन्छ भने संवैधानिक प्रावधानहरूमा यस प्रकारको व्याख्यात्मक जोखिमको व्यवस्था समावेश गर्नु आवश्यक नै छैन।

अर्को सन्दर्भमा संवैधानिक प्रस्तावहरू अलि व्यापक नै हुन भन्न सकिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुसार र सूचनाको हक सम्बन्धी कानून लागु गर्ने विश्वका धेरै जसो देशहरू लगभग ८० भन्दा बढी मुलुकहरूले सार्वजनिक निकायसंग भएका सूचनाको हकमा मात्र सूचनाको अधिकारको प्रावधान लागु गरेका छन्। तर यहाँ संवैधानिक प्रस्तावले चाहे जो सुकैसंग होस आफुसंग सरोकार भएको सूचना सम्मको पहुँचलाई समेट्न खोजेको छ। यो समस्याजन्य हुन सक्दछ उदाहरणको लागि यदि कुनै नागरिक कानूनले गोप्य भनी अन्यथा नतोकेको र निजी निकायसंग रहेको सूचनाको पहुँचको दावी गर्दछ भन्ने हुन सक्दछ। यस प्रावधानको बारेमा गरिएको विवेचनाले “मुलतः राज्यका संयन्त्रहरू समक्ष भएका सूचना” लाई दर्शाउन खोजेको सत्य हो तर यो सीमा उक्त प्रावधानको साधारण भाषामा पाइँदैनन्।

बन्देजहरू

यी केही सकारात्मक कुराहरू भन्दा खासगरी संवैधानिक प्रस्तावले यी अधिकारहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले अनुमति प्रदान गरेको भन्दा बढी ठुला बन्देज लगाएको छ भनेर बुझ्नु धेरै महत्वपूर्ण छ। धेरै जसो ठाउँमा २०४७ सालको र २०६३ सालको संविधानमा समेत समस्याहरू थिए भने माथि उल्लेख गरिए जस्तै हाल प्रस्तावित व्यवस्थाले बन्देज लगाउने थप संवैधानिक प्रस्तावहरू थप गरेको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता उपरको बन्देज जाँच गर्ने तीन खण्डे परीक्षण विधी रहेको छ, ती हुन् क) कानूनद्वारा तोकिए बमोजिम, ख) धारा १५(३) मा उल्लेखित हितहरु मध्ये कुनै एउटाको संरक्षण, र ग) त्यस्तो हितको संरक्षणको आवश्यकता। संवैधानिक प्रस्तावले परिकल्पना गरेको बन्देजले यी परीक्षण विधिको पहिलो खण्डको मापदण्ड पुरा गर्दछ किनकि कानूनले तोकिएको बन्देजहरु मात्र लगाउन पाईनेछ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानून र संवैधानिक प्रस्तावको बीचको महत्वपूर्ण भिन्नताको क्षेत्र भनेको बन्देज लगाउने आधारहरु हुन्। अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुसार राष्ट्रिय सुरक्षाको संरक्षणको लागि आवश्यक छ भने मात्र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता उपर बन्देज लगाउन सकिन्छ। संवैधानिक प्रस्तावले यसको सट्टा मुख्यत “राष्ट्रियता, सावभौमसत्ता, स्वाधीनता र अखण्डता” उल्लेख गरेको छ। यस सन्दर्भमा “राष्ट्रियता” को अर्थ के हो भन्ने कुनै स्पष्टता छैन तर कसरी राष्ट्रियतामा असर पुग्न सक्दछ र यस प्रकारको “हित” संरक्षणको लागि खासमा कस्तो प्रकारको बन्देज लगाउनु उचित हुन्छ भनी छुट्ट्याउन गाह्रो छ। जव सम्म हिंसाको लागि अरुलाई दुरुत्साहन गर्दैन (वा घृणा वा विभेद) त्यतिवेला सम्म राष्ट्रियता बारेको विवाद र राष्ट्रियता सम्बन्धी विद्यमान नियमको आलोचना संरक्षित अभिव्यक्तिको क्षेत्र भित्र पर्दछ भनी भन्नु पर्ने हुन्छ।

“सार्वभौमसत्ता” र “स्वाधीनता” भन्ने शब्द राष्ट्रिय सुरक्षाको अवधारणा भित्र पर्न सक्दछ भनी मान्न सकिन्छ। “अखण्डता” को लागि भने यो कम उपयुक्त हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुसार जव सम्म त्यसले हिंसाको रूपलिनै तर्फ जाँदैन तब सम्म छुट्टिने पक्षमा वकालत गर्नुलाई वैधानिक मानिन्छ। उदाहरणको लागि मानव अधिकार सम्बन्धी युरोपेली अदालतले कुर्दहरुलाई “विखण्डनवादी प्रचार प्रसार” गरेको आरोपको सन्दर्भमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको सम्मान नगरी टर्किले आफ्नो दायित्व उल्लंघन गरेको भनी बारम्बार भन्दै आईरहेको छ। यस सम्बन्धमा अदालतको देहायको भनाई उल्लेखनीय रहेको छ:

अन्य कुराका अतिरिक्त अदालतले जानकारीमा लिएको छ कि पुस्तकमा तुर्किस मुलको जनताको यति धेरै नकारात्मक चित्रण गरिएका अनुच्छेदहरु छन् जुन खासगरी साह्रै छुद्र छन् र त्यसमा असाध्यै अमैत्रीपूर्ण सन्देश दिईएको छ तापनि यसले हिंसा, सशस्त्र प्रतिकार वा विद्रोहको निमित्त दुरुत्साहन गरेको छैन अदालतको विचारमा त्यसकारण यसलाई स्वीकार गर्नुपर्दछ।^५

माथिको भनाईको अर्थ यो हो कि साँच्चिकै अपराध वा हिंसा भड्किने अवस्थामा पुगेको छ भने पनि राज्यले व्यापक धैर्यता देखाउनु पर्दछ।^६ साथै त्यस्ता अभिव्यक्तिहरु माथि बन्देज लगाउँदा विखण्डनको भावनलाई नियन्त्रण गर्नुभन्दा अझ त्यसले आगोमा घिउ थप्ने कार्यको रूपमा बढ्ने गरेको अन्य देशहरुको अनुभवले पनि देखाउँदछ। यसलाई फरक तरिकले हेर्दा के देखिन्छ भने त्यस्तो विखण्डनलाई सहयोग पुग्ने किसिमका अभिव्यक्ति व्यक्त गर्न दिनु पर्दछ र उनीहरुको भनाईलाई अपराधीकरण गर्नु र भुमिगत हुने तर्फ धकेल्नु भन्दा उनीहरुलाई खुला वातावरणमा, प्रजातान्त्रिक आचरण गर्न नै दिनु पर्दछ। नेपालको इतिहास स्वयंले यो कुरा देखाएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता उपर बन्देज लगाउन अनुमति दिँदैन जसको उद्देश्य नै “संघीय इकाइहरु बीचको सुसम्बन्ध” लाई प्रवर्द्धन गर्नु हो। संघीय इकाइका विभिन्न भागहरुमा तनाव अपरीहार्य छ र यो उनीहरु बीच आपसमा हुने एका प्रकारको अन्तर्क्रियाको एक हिस्सा हो। निश्चय नै राज्यहरु बीच सदा सुसम्बन्ध कायम राख्न सफल संघीय संरचनाको परिकल्पना गर्न निकै कठीन छ। यस प्रकारको भनाई मुलतः राजनीतिक भनाई हो जुन कुरालाई लोकतन्त्रको मुलको रूपमा लिईन्छ र जसले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको उच्च संरक्षणको फाईदा प्राप्त गर्दछ। विखण्डनकारी प्रवृत्तिको अवस्थामा संघीय इकाइहरु बीचको तनावको हल गर्ने उत्तम उपाय भनेको उनीहरुको बीचमा खुलेर छलफल गर्ने हो र उनीहरुलाई प्रतिबन्ध लगाउने तर्फ प्रयास गरियो भने त्यसले लगभग दुर्भाग्यपूर्ण परिणाम तर्फ अवश्य लैजान्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले देहाय बमोजिम “घृणा अभिव्यक्ति” मा रोक लगाउने व्यवस्था गरेको छ :

८ आरसुलन विरुद्ध टर्की, ८ जुलाई १९८५, निवेदन नं. २३४६२/८४, अनुच्छेद ४८

९ मानवअधिकार सम्बन्धी युरोपेली अदालतको फैसला नेपालमा बाध्यात्मक हुँदैन तर यी फैसलाहरुले आइसिसिपिआर को धारा १५ को प्रवाधानको औपचारिक तथा वैधानिक व्याख्या उपलब्ध गराउँदछन् जसले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको दायराको बारेमा प्रष्ट पार्दछ जसको पालना गर्नु नेपालको दायित्व छ।

कुनै पनि प्रकारको राष्ट्रिय, जातीय वा धार्मिक प्रकृतिको वकालत जसले विभेद, विद्रोह वा हिंसालाई दुरुत्साहन गर्ने गरी घृणा गर्ने कुरालाई कानून बमोजिम रोक लगाउन सकिनेछ। (आईसीसीपीआरको धारा २० (२)।

यस धाराको उद्देश्य भनेको मुख्यतः पछाडी पारिएका समूहको समानताको संरक्षण गर्नु र केही हदसम्म सार्वजनिक सदाचार कायम राख्नु हो। अन्तर्राष्ट्रिय अदालतहरूले यो प्रावधानको मापदण्डभन्दा बाहिर गएर अभिव्यक्तिमा रोक लगाउन सकिने अत्यन्तै कम अवस्था रहेको कुरा स्पष्ट गरेका छन्। संयुक्त राष्ट्र संघको मानव अधिकार समितिले “जातीय, धार्मिक वा राष्ट्रिय समूहको विरुद्ध दुरुत्साहन गर्ने खालका कुरालाई समेटिएको स्पष्ट कानूनी व्यवस्थाको पालना नगरिएको” सन्दर्भमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामा केही बन्देज लगाउनु वैध हुन्छ भनी स्वीकार गरेको छ।^{१०} दुरुत्साहनको लागि आवश्यक पर्ने आधारको सम्बन्धमा समितिले महत्व दिएको कुरालाई हामीले यहाँ हेर्नौं।

यसकारण अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुसार “सुसम्बन्धमा खलल पार्नसक्ने” अभिव्यक्तिलाई जव सम्म त्यसले दुरुत्साहन गरेको हुँदैन तबसम्म बन्देज लगाउन सकिदैन भन्ने स्पष्ट छ। दुरुत्साहनको अवस्था भन्दा बाहिरको घृणालाई समेटिएका कानूनहरूको एउटा समस्या के हुन सक्दछ भने कुनै जटिल विषय र खासगरी जातीयताको गम्भीर विषयमा गरिने सार्वजनिक बहसमा रोक लगाउन पनि यसको प्रयोग हुन सक्दछ। जातीय समस्याका बारेमा वा कुनै समुदाय विरुद्ध भएको विभेदका बारेमा स्पष्ट छलफल गर्दा समेत सुसम्बन्धमा खलल पुग्न सक्ने डर रहिरहन्छ जुन कुरामा अभै छलफल गर्नु आवश्यक हुन्छ। यस प्रकारको नियमको अर्को समयस्या यो नियम राजनीतिक कारणका लागि दुरुपयोग हुन सक्दछ। पुनः एकपटक टर्कीको उदाहरण उपयुक्त हुन्छ, धेरै अवस्थामा राष्ट्रियता सम्बन्धी सामग्रीहरू वितरण गरेको आरोपमा घृणायोग्य अभिव्यक्ति सम्बन्धी कानून बमोजिम कुर्दहरूलाई दोषी ठहराईयो। जव उक्त सवाल मानव अधिकार सम्बन्धी युरोपेली अदालतमा पुग्यो तथा टर्कीले यस सम्बन्धमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको सम्मान सम्बन्धी आफ्नो दायित्व उल्लंघन गरेको पाईयो।^{११}

अन्तरिम संविधानका अनुसार अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता उपर बन्देज लगाउन सकिने तीन वटा आधारहरू रहेका छन् जुन गाली बेइज्जती, अदालतको अवहेलना र अपराधको दुरुत्साहन हुन। यी कुराहरूले खासमा वैध स्वार्थको संरक्षण गर्दैनन् तर कानूनको प्रकार हुन्। उदाहरणको लागि गाली बेइज्जती सम्बन्धी कानून बमोजिम संरक्षित हित भनेको अरुको मर्यादाको रक्षा गर्नु हो जवकि अदालतको अवहेलना र अपराधको दुरुत्साहन सम्बन्धी कानूनहरू सार्वजनिक मर्यादा कायम राख्न र केही हदसम्म अरुको अधिकारको संरक्षणको लागि बनाईएका हुन्। यस प्रकारका कानूनहरू राखिंदाको खतरा के हो भने ती कानूनहरू आफैमा वैध हुन् र खासमा तिनीहरूको विश्लेषण गर्दा तिनीहरूले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता उपर बन्देज लगाईएका संवैधानिक मापदण्ड पुरा गर्छन् कि गर्दैनन् भनेर हेरिन्छ। त्यसकारण कुनै बनाईले नेपालको गाली बेइज्जती कानूनको उल्लंघन हुन सक्दछ र यदि ती कानूनहरू निकै फराकिलो गरी बनाईएको छ भने पनि अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुसार संरक्षित हुन अभै बाँकी हुन सक्दछ। त्यसैले कुनै बनाईले गाली बेइज्जतीको कुनै कार्य लाई समेटेको रहेछ भने पनि अन्तरिम संविधान अन्तर्गतको संरक्षणको अभाव हुन सक्दछ। यस समस्याका सम्बन्धमा नेपालका अदालतहरूले व्याख्यात्मक बाटो अंगालीरहेका छन् भन्ने सत्य हो तर पनि निर्माण कार्य अभै दुर्भाग्यपूर्ण रहेको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता उपर बन्देज लगाउन सकिने एउटा आधारको रूपमा “सार्वजनिक सदाचार” लाई स्पष्टरूपमा उल्लेख गरिएको छ। तरपनि संयुक्त राष्ट्रसंघको मानव अधिकार समितिले यसको साँघुरो व्याख्या हुनुपर्दछ भनी स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको छ। यो उदाहरणले स्पष्ट गर्दछ:

नैतिकताको अवधारणा धेरै सामाजिक, दार्शनिक तथा धार्मिक परम्पराबाट आएको हो परिणामतः नैतिकताको संरक्षणको सीमा कुनै एउटामात्र परम्पराबाट उत्पत्ति नभएको सिद्धान्तहरूमा आधारित हुनुपर्दछ। त्यस्ता कुनै पनि सीमाहरूलाई मानव अधिकारको विश्वव्यापकता र भेदभाव रहित सिद्धान्तहरूमा आधारित भएर बुझिनु पर्दछ। (सन्दर्भ हटाईएको)।^{१२}

संयुक्त राष्ट्रसंघ मानव अधिकार समितिले परिभाषित गरे अनुसार सार्वजनिक सदाचार भन्दा “सार्वजनिक शिष्टाचार” भन्ने

१० फ्युरिसन विरुद्ध प्रान्स, ८ नोभेम्बर १९८६, सञ्चार नं. ५५०/१९८३, इभाट र क्रेजेमेर को व्यक्तिगत धारण अनुच्छेद नं. ४

११ उदाहरणको लागि इन्काल विरुद्ध टर्की निवेदन नं. २२६७८/८३, ८ जुन १९८८ हेर्नुहोस्

१२ सामान्य टिप्पणी नं. ३४, टिपोट नं. ४, अनुच्छेद ३

शब्दको अवधारण अझ व्यापक रहेको छ। सार्वजनिक मर्यादाको क्षेत्र भन्दा बाहिर गएर सार्वजनिक हित संरक्षण गर्ने उद्देश्य भएको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको हकमा बन्देज लगाईने कुरा अन्तर्राष्ट्रिय कानून बमोजिम हुन्छ भन्न सकिदैन।

बन्देज सम्बन्धी आधारहरू बारेको यी सरोकारहरू सबै ठाउँमा र पूर्व प्रतिबन्धको सन्दर्भमा (तापनि यससम्बन्धमा केही मुलभुत चासो रहेकोछ, हेर्नुहोस तल) पनि बराबरी लागु हुन्छन्। पूर्व प्रतिबन्धको औचित्य पुष्टि गर्न “स्वाधीनता” समावेश गरिएको छैन र “गाली बेइज्जती” को सट्टमा “भुटा सामग्रीका कारण सामाजिक मर्यादामा आँच पुग्न गएमा” भनी राखिएका यी दुई कुराहरू फरक रहेका छन्। पछिल्लो कुराले कानूनको प्रकारको भन्दा पनि हितलाई बढी व्याख्या गरेको छ, जुन कुरा “सम्मान” सँग मिल्दोजुल्दो छ जसलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले पनि बन्देजको आधारको रूपमा मान्यता दिएको छ।

त्यसैगरी अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता उपरको बन्देजको आधार पुष्टि गर्ने भन्दा पूर्व प्रतिबन्धको औचित्य पुष्टि गर्ने आधारहरू बढी फराकिला रहेका छन्, जस्तै यसमा “राज्यद्रोह” तथा सार्वजनिक स्वास्थ्यको संरक्षण तथा छुवाछुत, जातीय एवं लैंगिक विभेद जस्ता कुराहरू समेटिएका छन्। राज्यद्रोह लाई ऐतिहासिकरूपमा नै अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई सीमित गर्ने आधारको रूपमा दुरुपयोग गरिएको पाईन्छ। यो शब्दको प्रायशः अनौचित्यपूर्ण तरिकाले वृहत व्याख्या गर्न सम्भावना हुन्छ जसलाई पहिले नै सार्वभौमसत्ताको मान्यता भित्र राखिसकिएको छ, र केही हदसम्म यो वैध छ। अर्कोतर्फ सार्वजनिक स्वास्थ्य र विभिन्न प्रकारका विभेदहरू अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता उपर बन्देज लगाउने आधार अर्न्तगत पर्दछन् र यी कुराहरू अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा पनि पाईन्छ।

सूचनाको हकमा बन्देज लगाउने अवधारणा केही समस्यामुलक छ। संवैधानिक प्रस्ताव अनुसार यो अधिकार “कानूनद्वारा गोप्य राख्नु पर्ने कुनै कुरा” भन्दा परसम्म जान सक्दैन। यसले कानूनमा लेखिएसम्मका अधिकारलाई सीमित गर्न सक्ने कुनै पनि आधारलाई स्पष्टरूपमा मान्यता दिएको छ। संवैधानिक प्रस्तावहरूको टिप्पणीमा सूचनाको हकको बन्देज लगाउन सकिने आधारहरूको बारेमा विभिन्न कुराहरू उल्लेख गरिएका छन् जसमा “राष्ट्रिय सुरक्षा, व्यक्तिको गोपनीयता, व्यापार तथा मौद्रिक गोप्यता, अपराध अनुसन्धान, प्रक्रियामा नै रहेको अपरिपक्व सूचना तथा राष्ट्रिय महत्वका अन्य सूचनाहरू कानून बमोजिम गोप्य राख्न सकिने” उल्लेख छ। मुल संवैधानिक प्रस्तावमा यी कुराहरू भन्दा बाहिर गएर बन्देज लगाउन सकिने कुनै कुरा छैनन तापनि कुनै पनि सन्दर्भमा यी शब्दहरूले व्यापक अर्थ राख्दछ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको बन्देजको लागि जुन आधार लागु गरिन्छ सूचनाको हकको लागि पनि सोही आधार अपनाईन्छ। संवैधानिक प्रस्तावमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता उपर बन्देज लगाउन सकिने कुरामा जुन प्रकार सीमाहरू तोकिएका छन् त्यसैगरी सूचनाको हक सम्बन्धी विषयमा किन नतोकिएको भन्ने कुनै स्पष्ट छैन।

हानिको मापदण्ड

बन्देजको औचित्य पुष्टि गर्नको लागि आवश्यक पर्ने हानीको मापदण्ड सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय कानून र संवैधानिक प्रस्तावहरूका बीच पनि महत्वपूर्ण भिन्नताहरू रहेका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुसार उच्च मापदण्डको लागु गरिएको भनी व्याख्या गरिएका आवश्यक बन्देजहरू लगाउन सकिन्छ। आवश्यक आधारहरू अर्न्तगत बन्देजहरू स्पष्ट र साँघुरोरूपमा परिभाषित, सामाजिक आवश्यक पुरा गर्ने, वैध स्वार्थहरू पुरा गर्नको लागि कम हानीयोग्य उपायहरू समावेश भएको, बढी फराकिला नभएको र अनुपातिक लगायत धेरै तत्वहरू समाहित गरिएका हुन्छन्।

सामान्यतः अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता तथा अर्को तर्फ पूर्व प्रतिबन्ध दुवै अवस्थामा बन्देजको परीक्षण “औचित्यपूर्ण बन्देज लागु गर्ने” कुरा समाहित भएको कानूनद्वारा आवश्यक हुनुपर्दछ। यी शब्दहरूको अर्थ फरक फरक हुन्छ र विभिन्न क्षेत्राधिकारमा यिनीहरूको प्रयोग गरिन्छ त्यसैले प्रायशः उस्तै प्रकारका आधारहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानून बमोजिम “आवश्यकता” को रूपमा समावेश गरिनु पर्दछ।

सबभन्दा धेरै समस्या यी अधिकारहरू उपर बन्देज लगाईदा लिईने आधारहरूको व्याख्यामा रहेको छ, जहाँ धेरै जसो स्थानामा “होच्याउन सक्ने”, “खलल पार्न सक्ने”, “हानी पुऱ्याउन सक्ने”, “प्रतिकूल हुन सक्ने” वा “हतोत्साही” जस्ता विषयगत शब्दहरू प्रयोग गरिएका छन्। व्यवहारमा नेपाली अदालतहरूले यी न्युन मापदण्डहरूलाई लत्याउँदै आएका छन् तर ती कुरा संवैधानिक प्रत्याभुतिको रूपमा आउनु दुर्भाग्यपूर्ण रहेको छ।

पूर्व प्रतिबन्धका सवालले विशेष भनाईहरू समावेश गरेको छ। स्थापित प्रजातन्त्रमा मिडियामा कुनै पूर्व प्रतिबन्ध लगाईनु हुँदैन भन्ने कुरा स्थापित विषय हो। अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले कुनै पनि प्रकारको पूर्व प्रतिबन्धलाई ठुलो शंकाको रूपमा हेर्दछ।

मानव अधिकार सम्बन्धी अमेरिकी महासन्धिले बालबालिकाको संरक्षण बाहेक सबै प्रकारको पुर्व बन्देजलाई मान्यता दिएको छैन।^{१३} अञ्जरभर एवं गार्जिएन वि. संयुक्त अधिराज्यको मुद्रामा मानव अधिकार सम्बन्धी युरोपेली अदालतले भनेको छ :

पुर्व बन्देजमा रहेका अन्तरनिहित खतराहरूलाई अदालतको तर्फबाट बढी होशियारीपुर्वक जाँच गरिनु पर्दछ।^{१४}

आफ्नो सन्दर्भमा, संयुक्त राष्ट्र संघ मानव अधिकार समितिले मिडियाको विशेष सन्दर्भमा भनेको छ :

समाजमा विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताएवं अभिसन्धिले उल्लेख गरेका अन्य अधिकारहरू को उपभोगको लागि स्वतन्त्र, पुर्व प्रतिबन्धरहित, कुनै व्यवधान रहित मिडिया आवश्यक छ। यसको अर्थ स्वतन्त्र प्रेस तथा अन्य मिडियाले पुर्व प्रतिबन्ध विना सार्वजनिक सवालमा टिप्पणी गर्न सक्दछन् र सार्वजनिक विचार दिन सक्दछन्।^{१५}

त्यसकारण संवैधानिक प्रस्तावहरूले केही विषयहरूका सवालमा मिडियामा पुर्व प्रतिबन्धको परिकल्पना मात्र गरेको छैन त्यसले खासमा यी कुराहरूको औचित्य पुष्टि गर्न नरम परीक्षणलाई पनि समावेश गरेको छ जुन कुरा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको हकमा “सामान्य” बन्देज थिए।

पुनः एक पटक सूचनाको हकको सम्बन्धमा लागु हुने मापदण्डहरू धेरै नै समस्यामुलक रहेका छन्। बन्देजका आधारहरू सहित यो अधिकारलाई सीमित गर्नका लागि बनाईने कानूनको लागि आवश्यक मापदण्ड तोक्नमा समेत संवैधानिक प्रस्ताव असफल भएको छ। साराँशमा कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुने गरी सूचनाको हक उपर कुनै पनि बन्देज लगाउन सकिने अवस्था यसमा रहको छ। प्रयुक्त भाषाले व्याख्याको अवस्था सिर्जना गरेको छ र “गोप्य राख्न सकिने” भन्ने वाक्यांशले सो कार्य किन गर्ने भन्ने आधार नदिएपनि गोप्यता काम राख्न सकिने रहेछ भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ। माथि उल्लेख गरिए अनुसार अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा सूचनाको हकको सन्दर्भमा पनि सीमित हितको रक्षाको प्रयोजनको लागि आवश्यकताको परीक्षणको मापदण्ड नै लागु गरिन्छ।

सुझावहरू

माथि उल्लेख गरिएका सरोकारलाई सम्बोधन गर्नका लागि हामी देहाय बमोजिमको सुझावहरू पेश गरिएको छ:

- अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र सूचनाको हक सबैको लागि लागु हुनु पर्दछ, केवल नागरिकका लागि मात्र होईन।
- विचारको अधिकार पूर्ण हुनुपर्दछ।
- सूचनाका हक अन्तर्गत आफुसंग सरोकार राख्ने मात्र होईन सबै सूचनालाई समावेश गर्नुपर्दछ।
- सूचनाको हकको व्यवस्था सबै निकायसंग भएका केही सूचनामा मात्र होईन सार्वजनिक निकाय समक्ष रहेको सबै सूचनाको सन्दर्भमा लागु हुन्छ भन्ने कुराको संवैधानिक सुनिश्चिता हुनु आवश्यक छ।
- “राष्ट्रियता”, “अखण्डता”, संघीय इकाई बीचको सुसम्बन्ध” र “सार्वजनिक शिष्टाचार” जस्ता अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता उपर बन्देज लगाईने आधारहरू हटाईनु पर्दछ।
- “दुरुत्साहन” लाई आधार मानिने कुराको सन्दर्भहरू तथा भेदभाव, विद्रोह वा हिंसा जस्ता नकारात्मक परिणामहरू र विभिन्न समूह बीचको सुसम्बन्धको संरक्षणको सन्दर्भहरू थप गर्ने तर्फ ध्यान दिनु पर्दछ।
- कानूनका प्रकारहरू जस्तै गाली बेइज्जती, अदालतको अवहेलना एवं अपराधको दुरुत्साहन जस्ता कुराहरू त्यस्तै हित वा स्वार्थका प्रकार जस्तै “मर्यादा”, “न्यायालयको स्वतन्त्रता र अधिकार” तथा सार्वजनिक व्यवस्था जस्ता कुराहरू स्वाधीनता हटाउने तर्फ ध्यान दिनु पर्दछ।

१३ २२ नोभेम्बर १९६५ मा पारित भै १८ जुलाई १९७८ मा कार्यान्वयनमा आएको ओ ए एस् सन्धी संग्रह नं. ३६, ११४४ यु एन् टि एस् १२३, धारा १३ (२)

१४ २६ नोभेम्बर १९९१, निवेदन नं. १३५८५/८८, अनुच्छेद ६०

१५ सामान्य टिप्पणी नं. ३४, टिपोट नं. ४, अनुच्छेद १३

- संवैधानिक प्रस्तावले अंगीकार गरेका कमजोर मापदण्डहरू जस्तै “होच्याउने सक्ने” कुराहरूलाई स्तरीय मापदण्डहरू जस्तै “होच्याउने सम्भावना देखिएको” जस्ता शब्दहरू उल्लेख गरिनु पर्दछ ।
- मिडियामाथिको सबै प्रकारका पूर्व प्रतिवन्धलाई रोक लगाउने तर्फ ध्यान दिनु पर्ने ।
- अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको समान्य बन्देजको परीक्षणकै नमूना बमोजिम हुने गरीसूचनाको हक उपरको बन्देजका सम्बन्धमा पनि संविधानले नै केही सीमाहरूको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

उल्लिखित सुभावहरू तथा विश्लेषण समावेश गरिएका टिप्पणीको आधारमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, मिडिया स्वतन्त्रता तथा सूचनाको हकको सम्बन्धी गरिनुपर्ने सम्भावित संवैधानिक प्रस्तावहरू देहाय बमोजिम सुभाव गरिएको छ :

२. स्वतन्त्रताको हक:

(२) सबैलाई देहाय अनुसारको स्वतन्त्रता हुनेछ:

(क) विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता जस अन्तर्गत सो कुराको खोजी गर्ने प्राप्त गर्ने र सूचना तथा विचारहरू जुनसुकै माध्यमबाट प्रवाह गर्ने अधिकार समेत पर्दछ,

तर, खण्ड (क) को कुनै कुराले नेपालको सार्वभौसत्ता तथा स्वाधिनतामा खलल पुग्न सक्ने सम्भावना भएको कुनै स्पष्ट गतिविधि वा जात, जाती धर्म वा सम्प्रदायका जनताको विरुद्धमा घृणा, भेदभाव वा हिंसा गर्न दुरुत्साहन गर्ने कार्य वा अरुको मर्यादा, न्यायालयको स्वतन्त्रता वा अधिकार, सार्वजनिक व्यवस्था वा सार्वजनिक सदाचारमा असर पार्ने कार्यलाई रोक लगाउने गरी कानून बनाउन बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

४. आम संचार सम्बन्धी हक:

१) कुनै विद्युतीय प्रकाशन प्रसारण वा प्रेस लगायत कुनै पनि प्रकाशन, प्रसारण वा सूचना प्रवाह गर्ने वा छपाईको माध्यमबाट कुनै समाचार, सम्पादकीय, लेख, फिचर वा कुनै पाठ्य, श्रव्य दृश्य सामग्री प्रसारण गर्न, प्रवाह गर्न वा छापनमा पूर्व प्रतिवन्ध लगाईने छैन ।

२) कुनै श्रव्य, श्रव्यदृश्य वा विद्युतीय उपकरण वा छपाईको माध्यमबाट कुनै कुरा प्रकासन वा प्रसारण गरेवापत कुनै पनि किसिमको रेडियो, टेलिभिजन, अनलाईन वा अन्य प्रकारका डिजिटल वा विद्युतीय, छापा वा अन्य कुनै मिडिया वा संचार संग सम्बन्धित उपकरणहरूलाई बन्द, जफत वा सो को दर्ता खारेज गरिने छैन ।

३) कुनै समाचार, लेख, सम्पादकीय, फिचर, सूचना वा अन्य कुनै सामग्री मुद्रण वा प्रकाशन गरेवापत कुनै पत्रिका, आवधिक (म्यागेजीन) वा प्रेसलाई बन्द, जफत वा दर्ता खारेज गरिने छैन । त्यस्तो कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुनेछ र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई उचित क्षतिपुर्ति पाउने हक हुनेछ ।

४) कानून बमोजिम बाहेक कुनै छापा, विद्युतीय प्रसारण तथा टेलिफोन एवं संचारका अन्य कुनै पनि माध्यमहरूलाई प्रतिवन्ध लगाईने छैन ।

१२. सूचनाको हक:

प्रत्येक नागरिकलाई सार्वजनिक निकाय समक्ष सूचना माग गर्न र प्राप्त गर्ने हक हुनेछ ।

तर नेपालको सार्वभौसत्ता तथा स्वाधिनतामा खलल पुग्न सक्ने सम्भावना भएको कुनै स्पष्ट गतिविधि वा जात, जाती धर्म वा सम्प्रदायका जनताको विरुद्धमा घृणा, भेदभाव वा हिंसा गर्न दुरुत्साहन गर्ने कार्य वा अरुको मर्यादा, न्यायालयको स्वतन्त्रता वा अधिकार, सार्वजनिक व्यवस्था वा सार्वजनिक सदाचारमा असर पार्ने गरी सूचना सार्वजनिक गर्नमा रोक लगाउने गरी कानून बनाउन बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

क्र.सं.	प्रस्तावित संवैधानिक प्रावधान	प्रावधानको व्यवस्था गर्नुका कारणहरू
	<p>(२) प्रत्येक नागरिकलाई देहायको स्वतन्त्रता हुनेछ- (क) विचार र अभिव्यक्तिका स्वतन्त्रता,</p> <p>प्रतिबन्धात्मक व्यवस्था तर, (१) खण्ड (क) को कुनै कुराले नेपालको राष्ट्रियता, सार्वभौमसत्ता, स्वाधीनता र अखण्डतामा खलल पर्ने वा संघीय इकाइबीचको सु-सम्बन्धमा खलल पर्ने कार्य वा विभिन्न जात, जाति, धर्म, सम्प्रदाय बीचको सु-सम्बन्धमा खलल पर्ने वा जातीय भेदभाव वा छुवाछुतलाई दुरुत्साहन गर्ने कार्य वा गाली वेइज्जती, अदालतको अवहेलना हुने वा अपराधको दुरुत्साहन गर्ने वा सार्वजनिक शिष्टाचार, नैतिकता प्रतिकुल हुने कार्यमा मनासिब प्रतिबन्ध लगाउने गरी ऐन बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन ।</p>	<p>स्वतन्त्रताको हक नागरिकलाई प्रत्याभूत गरिएको मौलिक हक हो । व्यक्तिका विभिन्न स्वतन्त्रताहरू राज्यभन्दा अगावैदेखि व्यक्तिलाई प्राप्त स्वतन्त्रता हुन् । राज्यबाट बहुमतको आडमा अल्पमतउपर अन्याय हुन नदिन तथा व्यक्ति र समाजको प्रगति र समुन्नति कायम गर्न समेतका लागि नागरिकहरूको स्वतन्त्रताको संरक्षण आवश्यक हुन्छ । स्वतन्त्रता अधिकारहरूको स्रोत पनि हुन् । स्वतन्त्रता निरपेक्ष र असीमित नहुने तथा न्यायपूर्ण, उचित र मनासिब कानूनका आधारमा मनासिब बन्देज स्वीकार्य हुने एवं त्यस्ता बन्देजहरूका सन्दर्भमा स्वतन्त्रताको दावी पुग्न नसक्ने मान्यताका आधारमा नेपाली नागरिकका विभिन्न स्वतन्त्रताहरूलाई उच्चकोटीको कानूनी र राजनीतिक संरक्षण प्रदान गर्न देहायका स्वतन्त्रताहरूलाई मौलिक हकको रूपमा संवैधानिक प्रत्याभूति गरिएको छ ।</p> <p>स्वतन्त्रताहरूको जननीको रूपमा रहेको विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई प्रत्याभूत गरिएको स्वतन्त्रता हो । जुनसुकै उमेर, लिङ्ग, वर्ग, क्षेत्रका प्रत्येक नागरिकले विचार निर्माणका लागि सूचना, जानकारीहरू प्राप्त गर्ने देखि लिएर लिखित, मौखिक,साङ्केतिक तथा आफ्नो इच्छाको माध्यमबाट व्यक्तिगत वा सामूहिक रूपमा विचारको निर्माण गर्न पाउने, विचार अभिव्यक्त गर्न पाउने, सम्प्रेषण तथा प्रवाह गर्न पाउने एवं राज्यका काम कारवाहीसँग असहमत समेत हुन पाउने अधिकार यस स्वतन्त्रता अन्तर्गत पर्दछन् । यसै खण्डको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको अधीनमा रही प्रत्येक नागरिकलाई विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको संवैधानिक सुनिश्चितता प्रदान गर्न यो व्यवस्था गरिएको छ ।</p> <p>असीमित स्वतन्त्रता सम्भव र वाञ्छनीय नहुने भएकोले र मौलिक हक र स्वतन्त्रताको अभ्यास राष्ट्र र संविधानभित्र रहेर मात्र हुन सक्ने र व्यक्तिगत स्वतन्त्रता भन्दा राष्ट्रिय हित सदैव सर्वोपरि हुने भएकोले न्यायिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयमा हुने नीतिगत, सैद्धान्तिक र प्राञ्जिक बहस र टिप्पणीलाई अदालतको अवहेलना नमानिने स्पष्ट गर्दै राष्ट्रिय तथा सार्वजनिक हितका विषयहरू - नेपालको राष्ट्रियता, सार्वभौमसत्ता, स्वाधीनता र अखण्डतामा खलल पर्ने कार्य वा संघीय इकाइबीचको सु- सम्बन्धमा खलल पर्ने कार्य वा विभिन्न जात, जाति, धर्म, सम्प्रदाय बीचको सु-सम्बन्धमा खलल पर्ने कार्य वा गाली वेइज्जती, अदालतको अवहेलना वा अपराधको दुरुत्साहन गर्ने कार्य वा सार्वजनिक शिष्टाचार, नैतिकता प्रतिकुल र जातीय भेदभावलाई दुरुत्साहन गर्ने कार्यमा राज्यले न्यायपूर्ण, स्वच्छ र उचित ऐन मार्फत विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता उपर मनासिब प्रतिबन्ध लगाउन सक्ने ऐन बनाउन यो व्यवस्था गरिएको छ ।</p>

<p>आमसञ्चार सम्बन्धी हकः</p> <p>(१) विद्युतीय प्रकाशन, प्रसारण तथा छापा लगायतका अन्य जुनसुकै माध्यमबाट कुनै समाचार, सम्पादकीय, लेख, रचना वा अन्य कुनै पाठ्य, श्रव्य, श्रव्यदृष्य सामग्रीको प्रकाशन तथा प्रसारण गर्न वा सूचना प्रवाह गर्न वा छाप्न पूर्व प्रतिबन्ध लगाइने छैन ।</p> <p>तर नेपालको राष्ट्रियता, सार्वभौमसत्ता वा अखण्डता वा संघीय इकाइ(बीचको सु-सम्बन्धमा खलल पर्ने वा विभिन्न जात, जाति वा सम्प्रदाय बीचको सु-सम्बन्धमा खलल पर्ने, राज्यद्रोह, भूटो सामग्री प्रकाशन वा प्रसारणद्वारा व्यक्तिको सामाजिक मर्यादामा आँच पुऱ्याउने वा अदालतको अवहेलना हुने वा अपराध गर्न दुरुत्साहन गर्ने वा सार्वजनिक शिष्टाचार, नैतिकता प्रतिकूल र छुवाछुत एवं जातीय तथा लैङ्गिक भेदभावलाई दुरुत्साहन गर्ने कार्यमा मनासिब प्रतिबन्ध लगाउने गरी कानून बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन ।</p> <p>(२) कुनै श्रव्य, श्रव्य दृष्य वा विद्युतीय उपकरणको माध्यमबाट कुनै सामग्रीको प्रकाशन तथा प्रसारण गरे वा छापे वापत त्यस्तो सामग्री प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने वा छाप्ने, रेडियो, टेलिभिजन, अनलाइन वा अन्य कुनै किसिमको डिजिटल वा विद्युतीय, छापा वा अन्य सञ्चार माध्यमलाई बन्द, जफत वा दर्ता खारेज गरिने छैन ।</p> <p>(३) कुनै समाचार लेख, सम्पादकीय, रचना, सूचना वा अन्य कुनै सामग्री मुद्रण वा प्रकाशन गरे वापत कुनै समाचारपत्र, पत्रिका वा छापाखाना बन्द, जफत वा दर्ता खारेज गरिने छैन । त्यस्तो कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछ र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई उचित क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।</p>	<p>खुल्ला र पारदर्शी समाज, चेतनशील र सिर्जनशील नागरिक, स्वस्थ, स्वच्छ एवं नैतिक सामाजिक व्यवस्था र उत्तरदायी सरकार एवं अनुशासित, मर्यादित, व्यवसायिक र गतिशील आमसञ्चार जगत लोकतन्त्रका आधारस्तम्भ भएकोले जनताले सत्य तथ्यको जानकारी पाउन, निर्णय प्रकृत्यामा सहभागी हुन, समाजलाई गतिशीलता प्रदान गर्न, लोकतन्त्रको संस्थागत विकास र सुदृढिकरणकालागि स्वच्छ र सिर्जनशील जनमतको निर्माण गर्न, सरकारका काम कारवाहीहरूलाई पारदर्शी र उत्तरदायी बनाउन समेतका लागि प्रकाशन र प्रसारणका सबै प्रकारका माध्यमहरूबाट कुनै समाचार, सम्पादकीय, लेख, रचना वा अन्य कुनै पाठ्य, श्रव्य दृष्य सामग्रीको प्रकाशन तथा प्रसारण गर्न वा सूचना प्रवाह गर्न वा छाप्न कुनै प्रकारको पूर्व प्रतिबन्ध लगाउन नपाउने व्यवस्था सुनिश्चित गर्दै यसै उपधाराको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको अधीनमा रही जनताको जान्न पाउने हक सुरक्षित गर्न यो व्यवस्था गरिएको छ ।</p> <p>तर राष्ट्रिय हित र सार्वजनिक हित सदैव नागरिकको अधिकारभन्दा सर्वोपरि हुने भएकोले राष्ट्रिय हित, सार्वजनिक शिष्टाचार र नैतिकताको संरक्षण, अपराधको नियन्त्रण गर्ने समेतको सन्दर्भमा नेपालको राष्ट्रियता, सार्वभौमसत्ता, स्वाधीनता र अखण्डतामा खलल पर्ने कार्य वा संघीय इकाइबीचको सु-सम्बन्धमा खलल पर्ने कार्य वा विभिन्न जात, जाति, धर्म र सम्प्रदाय बीचको सु-सम्बन्धमा खलल पर्ने वा विद्वेष फैलाउने कार्य वा राज्यद्रोह, न्यायिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयमा हुने नीतिगत, सैद्धान्तिक र प्राज्ञिक बहस र टिप्पणीलाई अदालतको अवहेलना नमानिने स्पष्ट गर्दै अदालतको अवहेलना हुने वा भूटो सामग्री प्रकाशन वा प्रसारण गरी व्यक्तिको सामाजिक मर्यादामा आँच पुऱ्याउने कार्य वा अपराधको दुरुत्साहन गर्ने कार्य वा सार्वजनिक शिष्टाचार, नैतिकता प्रतिकूलको कार्य वा बालबालिकालाई नकारात्मक असर पर्ने वा अश्लील चित्रण गर्ने वा छुवाछुत, जातीय वा लैङ्गिक भेदभावलाई दुरुत्साहन गर्ने कार्यमा राज्यले आवश्यकता अनुसार न्यायपूर्ण, स्वच्छ र उचित ऐन मार्फत यस हक उपर मनासिब प्रतिबन्ध लगाउन सक्ने कानून बनाउन यो व्यवस्था गरिएको छ ।</p> <p>निष्पक्ष, स्वतन्त्र, निर्भीक र सुरक्षित आम सञ्चार जगतबाट मात्र नागरिकको विचार अभिव्यक्ति गर्ने तथा सुसूचित हुने हक सुरक्षित हुने भएकोले केवल कुनै पनि श्रव्य, दृष्य वा विद्युतीय उपकरणको माध्यमबाट कुनै समाचार, सम्पादकीय, लेख, रचना वा अन्य कुनै पाठ्य, श्रव्य दृष्य सामग्री प्रकाशन तथा प्रसारण गरे वा छापे वापत मात्र त्यस्तो सामग्री प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने वा छाप्ने, रेडियो, टेलिभिजन, अनलाइन वा अन्य कुनै किसिमको डिजिटल वा विद्युतीय, छापा वा अन्य कुनै पनि प्रकारको सञ्चार माध्यमलाई राज्यबाट बन्द, जफत वा दर्ता खारेज नहुने अवस्था सुनिश्चित गर्न यो व्यवस्था गरिएको छ ।</p> <p>नागरिकको विचार अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता र सूचनाको हक सुरक्षित र संरक्षित गर्न आम सञ्चारको प्रमुख माध्यमको रूपमा रहेको प्रकाशन माध्यम अन्तर्गतका सम्पादकीय स्वतन्त्रतालाई सुरक्षित र संरक्षित गर्दै केवल कुनै पनि लेख, सम्पादकीय, रचना, सूचना वा अन्य कुनै पाठ्य सामग्री मुद्रण वा प्रकाशन गरे वापत मात्र विचार अभिव्यक्तिको एक प्रमुख माध्यमको रूपमा रहेका सामाचारपत्र, पत्रिका वा छापाखानालाई बन्द नगरिने, जफत नगरिने वा त्यस्तो पत्रपत्रिका वा छापाखानाको दर्ता खारेज नहुने कुराको संवैधानिक प्रत्याभूति प्रदान गर्न तथा केवल कुनै समाचार लेख, सम्पादकीय, रचना, सूचना वा अन्य कुनै सामग्री मुद्रण वा प्रकाशन गरे वापत कुनै समाचारपत्र, पत्रिका वा छापाखाना बन्द, जफत वा दर्ता खारेज गर्ने कार्यलाई कानून बमोजिम दण्डनीय</p>
---	--

<p>सूचनाको हकः प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र प्राप्त गर्ने हक हुनेछ ।</p> <p>तर कानूनद्वारा गोप्य राख्नु पर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई कर लगाएको मानिने छैन ।</p>	<p>यो हक प्रत्येक नागरिकलाई प्रत्याभूत गरिएको हक हो । यो हक नागरिकको विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको विस्तारित रूप हो । खुल्ला र पारदर्शी समाजको निर्माण र प्रवर्द्धन गर्न, शासन व्यवस्थामा जनताको सार्थक सहभागिता सुनिश्चित गर्न, राज्य संयन्त्रलाई खुल्ला, पारदर्शी र जवाफदेही बनाउन, सार्वजनिक निर्णय प्रकृत्यामा जनताको सहभागिता बढाउन, खुल्ला र पारदर्शी संस्कृतिको निर्माण गर्दै लोकतन्त्रलाई संस्थागत र सुदृढीकरण गर्दै सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय विकासको लागि मुलतः राज्य संयन्त्रमा रहेका सूचनामा नागरिकको पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गर्न यो व्यवस्था गरिएको छ । प्रत्येक नागरिकलाई राज्य संयन्त्र वा सार्वजनिक निकायमा रहेका मुद्रित, लिखित वा अन्य कुनै स्वरूप र माध्यममा रहेका जानकारी, सूचना, तथ्यांक वा त्यस्ता निकायका काम कारवाही सम्बन्धी जानकारी एवं त्यस्ता निकायमा रहेका त्यस्ता सूचनाहरू माग गर्ने तथा त्यस्ता सूचनाको लिखित, मुद्रित वा श्रव्य दृश्य सामग्रीको प्रतिलिपि प्राप्त गर्ने, विद्युतीय वा अन्य स्वरूप वा माध्यममा रहेका सूचना प्राप्त गर्ने एवं त्यस्तो सूचना रहेको स्थानको अवलोकन गर्ने समेतका हक सुनिश्चित गर्न यो व्यवस्था गरिएको छ ।</p> <p>तर राष्ट्रिय सुरक्षा, वैयक्तिक गोपनीयता, व्यापारिक, मौद्रिक गोप्यता, अपराधको अनुसन्धान, कारवाहीयुक्त अवस्थामा रहेका अपरिपक्व सूचनाहरू जस्ता राष्ट्रिय महत्वका दृष्टिले कानून बमोजिम गोप्य राख्नु पर्ने सूचनालाई गोप्य राख्न र त्यस्ता सूचनामा सूचनाको हक दावी पुग्न नसक्ने भएकोले कानून बमोजिम गोप्य राख्नु पर्ने विषयमा सूचनाको हकको दावी पुग्न सक्तैन ।</p>
--	---